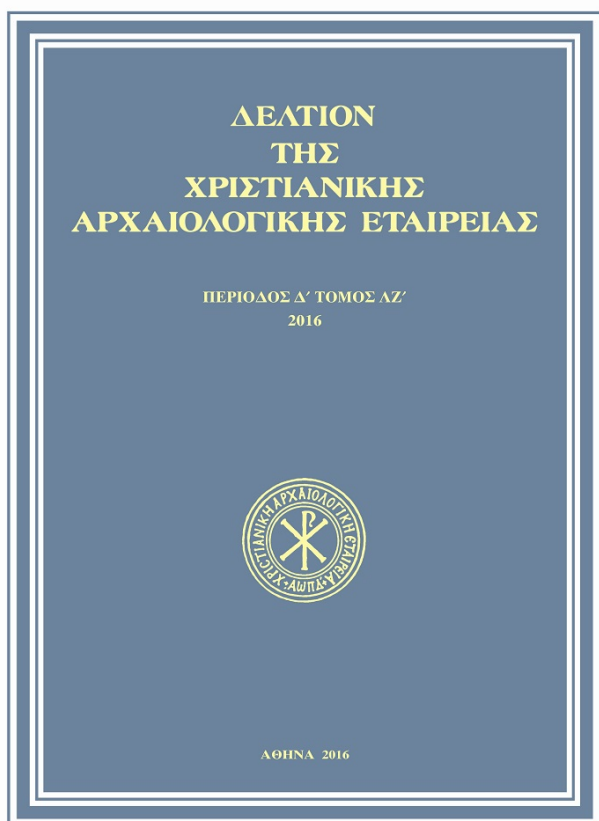

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 37 (2016)

Δελτίον ΧΑΕ 37 (2016), Περίοδος Δ'

Ο Γεώργιος Λαμπάκης στη Φθιώτιδα (1896-1910).
Οψεις της ερευνητικής του δραστηριότητας στην
ελληνική Περιφέρεια.

Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.10704](https://doi.org/10.12681/dchae.10704)

Copyright © 2016, Γιώργος ΠΑΛΛΗΣ

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΠΑΛΛΗΣ Γ. (2016). Ο Γεώργιος Λαμπάκης στη Φθιώτιδα (1896-1910). Οψεις της ερευνητικής του δραστηριότητας στην ελληνική Περιφέρεια. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 37, 297-310.
<https://doi.org/10.12681/dchae.10704>

Γιώργος Πάλλης

Ο ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ ΣΤΗ ΦΘΙΩΤΙΔΑ (1896-1910). ΟΨΕΙΣ ΤΗΣ ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΗΣ ΤΟΥ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ

Ο Γεώργιος Λαμπάκης πραγματοποίησε μεταξύ των ετών 1896-1910 οκτώ τουλάχιστον ταξίδια στη Φθιώτιδα, κατά τα οποία κατέγραψε στοιχεία για τα βυζαντινά και τα μεταβυζαντινά μνημεία της. Η δραστηριότητά του στην περιοχή παρουσιάζει ενδιαφέρον για την κατανόηση των κινήτρων, των ενδιαφερόντων και του τρόπου της ερευνητικής εργασίας του. Οι παράμετροι αυτές εξετάζονται στο κείμενο μέσα από τις δημοσιευμένες στο ΔΧΑΕ σύντομες ειδήσεις και από τις ανέκδοτες σημειώσεις και την αλληλογραφία του Λαμπάκη.

Georgios Lampakis visited the region of Phthiotis, Central Greece, at least eight times between the years 1896 and 1910, recording data on the Byzantine and post-Byzantine monuments existing there. His activity in this specific area is valuable for the understanding of his motives, his interests and the method of his research. The article focuses on these aspects through Lampakis' short reports in the Deltion of the Christian Archaeological Society and his unpublished notes and correspondence.

Λέξεις κλειδιά

Γεώργιος Λαμπάκης, Χριστιανική Αρχαιολογική Εταιρεία, Ιστορία της βυζαντινής αρχαιολογίας, Φθιώτιδα, Λαμία.

Keywords

Georgios Lampakis, Christian Archaeological Society, History of the Byzantine archaeology, Phthiotis, Lamia.

Ο Γεώργιος Λαμπάκης (1854-1914) σηματοδότησε με την παρουσία και τη δράση του την εγκαθίδρυση της βυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης ως επιστημονικού πεδίου στη νεότερη Ελλάδα¹. Πρωτοστάτησε

στην ίδρυση της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας² και τη δημιουργία του πρώτου Χριστιανικού Αρχαιολογικού Μουσείου³, και αγωνίστηκε για τη διά-

* Λέκτωρ, Πανεπιστήμιο Αθηνών, gpallis@arch.uoa.gr

** Ευχαριστώ θερμά τον κ. Ιωάννη Λαμπάκη, ιδρυτή και πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου του Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη, που με μεγάλη προθυμία και κάθε δυνατή διευκόλυνση μου επέτρεψε την αξιοποίηση στοιχείων από την αλληλογραφία του Γεωργίου Λαμπάκη με πρόσωπα της Λαμίας και από τα χειρόγραφα τετράδια των εκεί περιοδειών του. Ευχαριστίες οφείλω, επίσης, στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για τη διάθεση προς δημοσίευση φωτογραφιών του Αρχείου Οικογένειας Λαμπάκη, με τη φροντίδα της επιμελήτριας του Βασιλικής Χόρτη.

¹ Για τον βίο του Γεωργίου Λαμπάκη, βλ. Χρυσόστομος, μητροπολίτης Αθηνών, «Γεώργιος Λαμπάκης», ΔΧΑΕ, περ. Β', Α' (1924), 2-7. Τ. Αθ. Γριτσόπουλος, «Λαμπάκης Γεώργιος», ΘΗΕ, 8, Αθήνα 1966, στ. 100-102. Ό. Γκράτζιου, «Πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας

καὶ τῆς πατρίδος». Το Χριστιανικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον και ο Γεώργιος Λαμπάκης», Ό. Γκράτζιου – Α. Λαζαρίδου, Από τη Χριστιανική Συλλογή στο Βυζαντινόν Μουσείο (1884-1930). Κατάλογος έκθεσης (Αθήνα 29 Μαρτίου 2002 – 7 Ιανουαρίου 2003), Αθήνα 2006, 41-46. Στ. Ν. Δελατόλας, Αδελφοί Λαμπάκη. Ιωάννης – Γεώργιος – Εμμανουήλ, Αθήνα 2006, 29-246. Δ. Κωνσταντίνος, Η ιστορία της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας, Αθήνα 2009, 29-39. Ε. Chalkia, «G. Lampakis», Personenlexikon zur christlichen Archäologie. Forscher und Persönlichkeiten vom 16. bis 21. Jahrhundert, 2, Tübingen 2012, 781-782. ² Έκθεση για τα εκατό χρόνια της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Κατάλογος, Αθήνα 1985. Κωνσταντίνος, ό.π., 5-27. Ε.-Α. Χλέπα, Τα βυζαντινά μνημεία στη νεότερη Ελλάδα. Ιδεολογία και πρακτική των αποκαταστάσεων, 1833-1939, Αθήνα 2011, 66-69.

³ Ό. Γκράτζιου, «Από την ιστορία του Βυζαντινού Μουσείου:

σωση βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων που απειλούνταν με καταστροφή, εξαιτίας της ανυποληψίας με την οποία αντιμετωπίζονταν τον 19ο αιώνα⁴. Οι περιοδεΐες του στο τότε μικρό ελληνικό βασίλειο και την παρακμασμένη οθωμανική αυτοκρατορία, σε εδάφη όπου άνθησε ο βυζαντινός πολιτισμός και διατηρούνταν ακόμη εστίες του ελληνισμού, υπήρξαν θεμελιώδεις για την τεκμηρίωση των χριστιανικών αρχαιοτήτων, όπως σώζονταν επί των ημερών του.

Για μια ειδικότερη αποτίμηση της σημασίας των περιοδειών αυτών, θα εξετάσουμε στο κείμενο που ακολουθεί τη δράση του στη Φθιώτιδα, τον μεγαλύτερο νομό της ανατολικής Στερεάς Ελλάδας. Η περίπτωση αυτή παρουσιάζει ενδιαφέρον λόγω των επανειλημμένων επισκέψεων του Λαμπάκη στην περιοχή – μαρτυρούνται τουλάχιστον οκτώ μεταξύ του 1896 και του 1910 – αλλά και του γεγονότος ότι πρόκειται για ένα χώρο με πλούσιο μεν ιστορικό παρελθόν αλλά με «δευτερεύουσα» αρχαιολογική σπουδαιότητα, καθώς σώζει ελάχιστα ιστάμενα μνημεία και ως επί το πλείστον ύστερης χρονολόγησης. Τα θέματα που θα μας απασχολήσουν, είναι η δράση του Λαμπάκη σε μια περιοχή με περιορισμένο μνημειακό πλούτο, ο τρόπος εργασίας του και η απήχηση που είχε στην τοπική κοινωνία η παρουσία και το έργο του.

Η βυζαντινή Φθιώτιδα και οι αρχαιότητες της στα τέλη του 19ου αιώνα

Εκτεινόμενη ανάμεσα στη Θεσσαλία και τη Βοιωτία και έχοντας υπό τον έλεγχό της τους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους που διαχρονικά συνδέουν τη βόρεια με τη νότια Ελλάδα, η Φθιώτιδα γνώρισε σημαντική ανάπτυξη κατά το μεγαλύτερο διάστημα της βυζαντινής περιόδου. Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους φιλοξενούσε ένα δίκτυο μικρών και μεγάλων οικισμών, με έξι τουλάχιστον επισκοπικές έδρες μεταξύ τους, στους οποίους έχουν μέχρι σήμερα εντοπιστεί

δώδεκα βασιλικές⁵. Οι φυσικές καταστροφές του 6ου αιώνα και στη συνέχεια η κάθοδος των σλαβικών φύλων επέφεραν μεγάλη οικονομική και πληθυσμιακή συρρίκνωση και διέλυσαν το οικιστικό πλέγμα που επιβίωνε από την αρχαιότητα⁶. Νέα άνθηση της περιοχής σημειώθηκε κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο, με κυριότερα κέντρα τις Νέες Πάτρες (Υπάτη), μητροπολιτική έδρα⁷, και το Ζητούνι (Λαμία)⁸, και κορυφώθηκε στον 12ο αιώνα, από τον οποίο σώζονται ορισμένα μοναστηριακά καθολικά, τα περισσότερα αλλοιωμένα από μεταγενέστερες επεμβάσεις: Άγιος Νικόλαος Λάρυμνας⁹, Ταξιάρχης Άγναντης Λοκρίδας¹⁰, Μεταμόρφωση του Σωτήρα Καμμένων Βούρλων¹¹, Άγιος Ιωάννης Δρακοσπηλιάς Θερμοπυλών¹², Μεταμόρφωση του Σωτήρα στα Αλεπόσπιτα¹³. Από το 1204 και εξής η φραγκική κατάκτηση οδήγησε στην κατάτμηση της περιοχής σε μικρές επικράτειες υπό φραγκική, βυζαντινή και αργότερα καταλανική διοίκηση· η περίοδος αυτή προέκρινε τη Φθιώτιδα με μνημεία οχυρωματικής

⁵ Βλ. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Ιστορική τοπογραφία της Φθιώτιδας κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο», *Πρακτικά Ιου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (3-4 Νοεμβρίου 2001)*, Λαμία 2002, 48-67, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

⁶ J. Rosser, «The Role of the Great Isthmus Corridor in the Slavonic Invasions of Greece», *ByzForch* 9 (1985), 245-253.

⁷ Δ. Β. Γόνης, «Ιστορικό διάγραμμα της μητροπόλεως Νέων Πατρών», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου: Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία, την εκκλησιαστική τέχνη και τον ελληνικό μοναχισμό*, Αθήναι 2011, 19-33, όπου αναλυτική βιβλιογραφία.

⁸ Γ. Πάλλης, «Από τη Λαμία στο Ζητούνι. Αρχαιολογικές μαρτυρίες για τον παλαιοχριστιανικό και το βυζαντινό οικισμό», *ΑΕΘΣΕ* 3 (2009), II, Βόλος 2012, 1303-1311.

⁹ Χ. Μπούρας, «Ο Άγιος Νικόλαος παρά τη Λάρυμνα», *Αρμός. Τμηματικός τόμος στον καθηγητή Ν. Κ. Μουτσόπουλο*, Β', Θεσσαλονίκη 1991, 1239-1253.

¹⁰ Α. Κ. Ορλάνδος, «Ο Ταξιάρχης της Λοκρίδος», *ΕΕΒΣ ΣΤ'* (1929) 355-368. Β. Συθιακάκη-Κριτσιμάλλη, «Νεότερες παρατηρήσεις για το μαρμάρινο τέμπλο του Ταξιάρχη Λοκρίδας», *ΔΧΑΕ, ΚΖ'* (2006), 125-136.

¹¹ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 27-28, εικ. 5, 6.

¹² Β. Κατσαρός, «Η “κατά την Ελλάδα” βυζαντινή μονή του Προδρόμου, τελευταίος σταθμός της ζωής του Μιχαήλ Χωνιάτη», *Βυζαντινά* 1 (1981), 99-137.

¹³ Σ. Βογιατζής, «Ο γλυπτός διάκοσμος του ναού Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στα Αλεπόσπιτα Λαμίας», *ΔΧΑΕ, ΚΖ'* (2006), 101-114. Γ. Πάλλης, «Ο βυζαντινός ναός στα Αλεπόσπιτα της Φθιώτιδας. Νέα δείγματα αρχιτεκτονικών μελών και γλυπτών από το διάκοσμό του», *ΑΔ* 58-64 (2003-2009), Α', *Μελέτες* [Αθήνα 2012], 423-446.

τα πρώτα χρόνια», *Μνήμων* 11 (1987), 54-73. Η ίδια, «“Πρὸς δόξαν τῆς τε ἐκκλησίας καὶ τῆς πατρίδος”», ὁ.π. (υποσημ. 1), 46-52.

⁴ Η σημαντικότερη από αυτές τις προσπάθειές του αφορούσε στην καταρρέουσα μονή Δαφνίου και περιγράφεται στο έργο του *Ἡ Μονὴ Δαφνίου μετὰ τὰς ἐπισκευάς, ἐν Ἀθήναις* 1899.

αρχιτεκτονικής (κάστρο Λαμίας¹⁴, Υπάτης¹⁵, Μενδενίτσας¹⁶ και διάσπαρτοι πύργοι¹⁷), ναοδομίας (Άγιος Νικόλαος Εξάρχου¹⁸ και Άγιος Γεώργιος Σφάκας¹⁹) και λίγα έργα εντοίχιας ζωγραφικής (Άγιος Νικόλαος Εξάρχου²⁰, ασκητήρια Οίτης²¹ και Αμφίκλειας²²). Στην Τουρκοκρατία χρονολογούνται πολυάριθμα μοναστηριακά καθολικά²³, με σπουδαιότερα εκείνα της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος στο Μόδι²⁴, της μονής Αντινίτσας, που καταστράφηκε το 1944²⁵, και της μονής Αγάθωνος²⁶. Πολυάριθμα είναι τα σύνολα των τοιχογραφιών που φιλοτεχνήθηκαν κατά τον 18ο κυρίως αιώνα, μια περίοδο εκρηκτικής άνθησης των εκκλησιαστικών τεχνών στην ευρύτερη περιοχή.

Ο αριθμός των παραπάνω μνημείων είναι μικρός σε σύγκριση με άλλες περιοχές αλλά και με τη μεγάλη

γεωγραφική έκταση της Φθιώτιδας, κάτι που οφείλεται στη συνεχή κατοίκηση των περισσότερων θέσεων, στις ιστορικές περιπέτειες και την έντονη σεισμικότητα του χώρου. Η κατάστασή τους κατά τον 19ο αιώνα, πριν και κατά την εποχή των ταξιδιών του Λαμπάκη, ήταν αποκαρδιωτική. Τα ιστάμενα κτίσματα, ναοί και κάστρο, βρίσκονταν εκτεθειμένα στη φθορά του χρόνου και σε ανθρώπινες επεμβάσεις με ποικίλες και συνήθως επιζήμιες προθέσεις (ανακαίνιση ή ανοικοδόμηση, προσπορισμός οικοδομικού υλικού, αρχαιοκαπηλία, αναζήτηση θησαυρών). Η προστασία από την πλευρά του κράτους ήταν ανύπαρκτη. Η Αρχαιολογική Υπηρεσία δεν διέθετε προσωπικό στην περιοχή, ούτε καν για τις κλασικές αρχαιότητες. Την απουσία της καλούνταν να αναπληρώσουν οι κατά τόπους διδάσκαλοι και καθηγητές της εκπαίδευσης, σύμφωνα με το σύστημα που θεσπίστηκε πρώτη φορά το 1863 από το Υπουργείο των Εκκλησιαστικών και της Δημοσίας Εκπαιδεύσεως²⁷. Αν και το 1886 ο ενιαίος νομός Φθιώτιδος και Φωκίδος αποτέλεσε ξεχωριστή αρχαιολογική περιφέρεια²⁸, η υπηρεσία αυτή ουσιαστικά δεν επανδρώθηκε και δεν λειτούργησε ποτέ²⁹. Στην πρωτεύουσα του νομού, Λαμία, η μόνη ενέργεια που γνωρίζουμε για τη διάσωση μεσαιωνικού μνημείου, είναι η μεταφορά το 1869 ενός αναγλύφου του 12ου-13ου αιώνα από το κάστρο της πόλης στην Αθήνα, η οποία έγινε με ενέργειες του στρατού και επειδή το αντικείμενο είχε θεωρηθεί τότε ότι ήταν αρχαίο³⁰. Στην Υπάτη,

¹⁴ Μ.-Φ. Παπακωνσταντίνου, *Το Κάστρο της Λαμίας. Η οχύρωση - Ο ναός της Παναγίας Αρχοντικής - Το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 2009.

¹⁵ Γ. Κακαβάς - Α. Υφαντή, «Υπάτη, μια βυζαντινή καστροπολιτεία. Η αρχαιολογική έρευνα στο Κάστρο της Υπάτης», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 7), 41-61.

¹⁶ A. Bon, «Fortresses médiévales de la Grèce centrale», *BCH* 61 (1937), 148-161.

¹⁷ Α. Γιαλούρη, «Οι φραγκικοί πύργοι της Φθιώτιδας», *Πρακτικά 3ου Συνεδρίου Φθιωτικής Ιστορίας (Λαμία, 4-6 Νοεμβρίου 2005)*, Λαμία 2007, 424-439.

¹⁸ Σ. Βογιατζής - Β. Συθιακάκη, «Ο βυζαντινός ναός στον Έξαρχο Φθιώτιδας», *ΔΧΑΕ*, ΚΘ' (2008), 207-219.

¹⁹ Χ. Μπούρας, «Ο ναός του Αγίου Γεωργίου παρά την Σφάκα Λοκρίδος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, III, Αθήνα 1989, 171-177. Μπούρας - Μπούρα, *Η ελλαδική ναοδομία*, ό.π. (υποσημ. 11), 308-310, εικ. 368-370 και 500.

²⁰ Χ. Κωνσταντινίδη, «Το Άγιο Μανδύλιο μεταξύ των ιεραρχών: ένα ακόμα σύμβολο της θείας ευχαριστίας», Μ. Ασπρά-Βαρδαβάκη (επιμ.), *Λαμπηδών. Αφιέρωμα στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη*, Αθήνα 2003, 483-484, εικ. 5.

²¹ Γ. Πάλλης, «Τοιχογραφίες σε σπήλαια της Οίτης», *ΔΧΑΕ*, Δ' (2009), 177-186.

²² Β. Συθιακάκη, «7η Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων», *ΑΔ* 50 (1995) Β'1, Χρονικά, 397-398.

²³ Χρ. Πανουσάκης - Ρ. Χριστοδουλοπούλου, «Οδοιπορικό στις μεταβυζαντινές εκκλησίες της Φθιώτιδας», *Αρχαιολογία* 45 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1992), 42-57.

²⁴ Α. Α. Πασαλή, «Η Μεταμόρφωση του Σωτήρος στο Μόδιον της Φθιώτιδος», *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, VI, Αθήνα 2002, 151-164.

²⁵ Α. Κ. Ορλάνδος, «Η ἐπὶ τῆς Ὁθρους μονὴ τῆς Ἀντινίτσης», *ΕΕΒΣΖ'* (1931), 369-381.

²⁶ Ι. Α. Καρατζόγλου, «Παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική του καθολικού της Ιερᾶς Μονῆς Αγάθωνος», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 7), 441-462, με την παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁷ *Συλλογὴ Ἀρχαιολογικῶν Νόμων, Διαταγμάτων καὶ Ἐγκυκλίων*, Γενικὴ Ἐφορεία τῶν Ἀρχαιοτήτων καὶ Μουσείων, ἐν Ἀθῆναις 1892, 48-49. Βλ. επίσης Β. Χ. Πετράκος, *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικόν, 1828-2012*, Μέρος Ι, *Χρονογραφικό*, Αθήναι 2013, 199. Η εγκύκλιος ανανεώθηκε το 1874 (Πετράκος, στο ίδιο, 176).

²⁸ Β. Χ. Πετράκος, *Πρόχειρον Ἀρχαιολογικόν, 1828-2012*, Μέρος ΙΙ, *Θεματολογικό*, Αθήναι 2013, 91.

²⁹ Το 1886 διορίστηκε ως «Ἐφορος τῶν κατὰ τὸν νομὸν Φθιώτιδος καὶ Φωκίδος Ἀρχαιοτήτων» ο Βασίλειος Ι. Λεονάρδος, ο οποίος ένα χρόνο αργότερα τοποθετήθηκε στην Ολυμπία [Β. Χ. Πετράκος, «Βασίλειος Λεονάρδος (1857-1930)», *Γορτυνιακά Δ'* (2007), 99]. Τίποτε δεν είναι γνωστό για τη σύντομη θητεία του στη Φθιώτιδα και τη Φωκίδα, και ειδικά για τις χριστιανικές αρχαιότητες· ο Πετράκος σημειώνει ότι δεν φαίνεται να ανέπτυξε κάποια δράση (στο ίδιο).

³⁰ Πρόκειται για την πλάκα με παράσταση κενταύρου και ορχομένης μορφής, που εκτίθεται σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο (Γ. Δεσπίνης, «Το ανάγλυφο του Κάστρου της Λαμίας», *Για τον Γιώργο Δεσπίνη*, Βιβλιοθήκη Μουσείου Μπενάκη, Τιμὴς Ἑνεκεν 3, Αθήνα 2010, 95-105).

τις βυζαντινές Νέες Πάτρες, αρχιτεκτονικά γλυπτά και επιγραφές χρησιμοποιούνταν αδιακρίτως ως λίθοι στις οικοδομές και πολλά χάνονταν. Ο αρχαιολόγος Νικόλαος Γιαννόπουλος, σύγχρονος περίπου του Λαμπάκη, σχολιάζει την εκεί κατάσταση ως άκρως απογοητευτική: «Δυστυχῶς καὶ ἐνταῦθα, ὡς καὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, οὐδεμία μέριμνα οὔτε κυβερνητικὴ οὔτε ἐκ τῆς δημοτικῆς ἀρχῆς τῆς πόλεως, ἀλλ' οὔτε καὶ ἰδιωτικὴ τις πρωτοβουλία ἐλήφθη πρὸς διάσωσιν τῶν ἐκαστοτε ἀνευρισκομένων ἐν τῷ τόπῳ ἀρχαιοτήτων»³¹. Ἐνας ερειπωμένος ναός, ἡ Φραγκοκκλησιά τῆς βυζαντινῆς Γαρδικίας, ἐξαφανίστηκε, σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου, γιὰ νὰ οἰκοδομηθεῖ ἡ νέα κατοικία τοῦ δημάρχου τῆς γειτονικῆς Πελασγίας³². Ἀλλὰ καὶ ὁ Ἑλληνοτουρκικὸς Πόλεμος τοῦ 1897 δὲν ἀφήσε ἀλώβητα τὰ μνημεῖα τῆς επαρχίας Δομοκού, στὰ βόρεια τοῦ νομοῦ, ὅπου λεηλατήθηκαν ἢ καὶ καταστράφηκαν πολλοὶ ναοί, ὅπως τὸ καθολικὸ τῆς μεταβυζαντινῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου Ομβριακῆς³³.

Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, τὸ ερευνητικὸ ενδιαφέρον γιὰ τὴ μεσαιωνικὴ Φθιώτιδα ἦταν μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19οῦ αἰῶνα μῆδαιμό, με ελάχιστες μόνον αναφορὲς σὲ κάποια ἀπὸ τὰ μνημεῖα τῆς³⁴. Εξάιρεση αποτέλεσε ὁ λεγόμενος «Λίθος τῆς Κανά», ποὺ βρέθηκε τὸ 1883-1884 ἀπὸ τὸν γάλλο ἀρχαιολόγο Pierre Paris στὸ ἀρχαίον ἱερό τῆς Ἀθηνᾶς Κραναίας στὴν Ἠλάτεια καὶ προκάλεσε πανελλήνιο ενδιαφέρον, γιὰ θρησκευτικούς ὁμως λόγους³⁵. Επρόκειτο γιὰ μίαν ογκώδη ἐνεπίγραφη λιθόπλινθο, ἐντοιχισμένη στὰ ερείπια τῆς ἐκκλησίας τῆς Μεγάλης Παναγίας, ποὺ κάλυπτε τὸν ἀρχαῖον ναό, τὰ ὁποῖα ὁ ἀνασκαφέας ἀποξήλωσε γιὰ νὰ φτάσει στὸ ἀρχαῖον στρώμα³⁶. Με βάση τὸ περιεχόμενο τῆς

ἐπιγραφῆς, θεωρήθηκε ὅτι τὸ εὔρημα συνδεόταν ἀμεσα με τὸ θαῦμα τοῦ ἐν Κανᾷ Γάμου³⁷, καὶ ἡ αἴσθησις ποὺ προκλήθηκε στὴν κοινὴ γνώμη ἦταν τόση, ὥστε νὰ διορίσει ἡ ἐλληνικὴ κυβέρνησις ἐπιτροπὴν ὑπὸ τὸν Σπυρίδωνα Λάμπρο γιὰ νὰ τὸ ἐξετάσει³⁸. Τὰ ἐρωτήματα σχετικὰ με τὴ γνησιότητα καὶ τὴν προέλευση τοῦ λίθου παραμένουν ἀκόμη καὶ σήμερον ἀναπάντητα³⁹, βέβαιον ὁμως εἶναι ὅτι ἔδωσε τὴν ἀφορμὴ νὰ διερευνηθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ κατάσταση τῆς περιοχῆς κατὰ τοὺς μεσαιωνικοὺς χρόνους.

Τα ταξίδια τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη στὴν περιοχὴ

Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ καθόλου εὐνοϊκὸ γιὰ τὰ χριστιανικά μνημεῖα πλαίσιο, ἀρχισαν οἱ ἐπισκέψεις τοῦ Λαμπάκη στὴ Φθιώτιδα, ποὺ, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, ἀνέρχονται σὲ τουλάχιστον οκτῶ, μετὰξὺ τοῦ 1896 καὶ τοῦ 1910. Κατὰ τὸ διάστημα αὐτό, ὁ ευκολότερος τρόπος μετάβασης στὴν περιοχὴ ἦταν με πλοῖο, καθὼς δὲν ὑπῆρχε καλὸς ἀμαξιτὸς δρόμος, ἐνῶ ἡ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ τοῦ Λαρισσαϊκοῦ δὲν εἶχε ολοκληρωθεῖ. Οἱ ταξιδιώτες χρησιμοποιοῦσαν τὰ πλοῖα τῆς γραμμῆς Πειραιᾶ-Βόλου καὶ ἡ ἀποβίβαση γινόταν στὴ Στυλῖδα ἢ στὴν Ἀγία Μαρίνα, ἡ ὁποία συνδεόταν με τὴ Λαμία με ἱππῆλες ἀμαξες καὶ μίαν μικρὴ σιδηροδρομικὴ γραμμὴ.

Τὸ πρῶτο ταξίδι τοῦ Λαμπάκη ἀρχισε στὶς 10 Σεπτεμβρίου 1896 ἀπὸ τὴ Λαμία, στὴν ὁποία ἐξέτασε «πάντας τοὺς ἐνοριακοὺς καὶ τοὺς ἡρειπωμένους αὐτῆς ναοὺς»⁴⁰. Παρόλο ποὺ αποτελοῦσε ἓνα ἀπὸ τὰ περιφερειακὰ κέντρα τοῦ βασιλείου, ἡ πρωτεύουσα τοῦ νομοῦ Φθιώτιδος εἶχε χάσει μετὰ τὴν προσάρτηση τῆς Θεσσαλίας τὴ σπουδαιότητα ποὺ ἀπολάμβανε μέχρι τὸ 1881, ὡς ἡ κύρια πόλις τῆς Ἑλληνοτουρκικῆς μεθορίου. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Λαμία, ὁ Λαμπάκης ἐπισκέφθηκε τὸ Λιανοκλάδι, τὴν Ὑπάτη, ὅπου τελούνταν

³¹ Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ Ὑπάτη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα», *Ἀρμονία* Α' (1900), 635-636.

³² Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Ἡ μεσαιωνικὴ Φθιώτις καὶ τὰ ἐν αὐτῇ μνημεῖα», *ΔΙΕΕ* 8 (1922), 15.

³³ Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Χρονικὸν τῆς Μονῆς τοῦ Ὁμβρικοῦ», *Ἀρμονία* 2 (1901), 488-489.

³⁴ Γ. Πάλλης, «Ἡ ἐρευνα καὶ ἡ μελέτη τῶν βυζαντινῶν μνημείων τῆς Φθιώτιδος. Οἱ ἀπαρχές καὶ οἱ πρῶτες συμβολές (1884-1929)», *Πρακτικά 4ου Συνεδρίου Φθιωτικῆς Ἱστορίας (Λαμία, 9-11 Νοεμβρίου 2007)*, Λαμία 2010, 467-479.

³⁵ Γιὰ τὸ χρονικὸ τῆς ἀνασκαφῆς ποὺ διεξήγαγε ὁ Pierre Paris, βλ. Σ. Δημάκη – Γ. Ζάχος, «Ἠλάτεια (Φωκίς). Ἱερό Ἀθηνᾶς Κραναίας. Τὸ ἀρχεῖο τοῦ κοινού τῶν Φωκίων», *ΑΕΘΣΕ* 1 (2003), 871-874. Ὁ λίθος φυλάσσεται σήμερον στὸ Βυζαντινὸ καὶ Χριστιανικὸ Μουσεῖο.

³⁶ P. Paris, «Fouilles a Élatée», *BCH* 11 (1887), 47-48.

³⁷ Ch. Diehl, «La pierre de Cana», *BCH* 9 (1885), 28-42.

³⁸ Σπ. Π. Λάμπρος, «Ὁ ἐξ Ἠλατείας λίθος ἀπὸ Κανᾷ τῆς Γαλιλαίας», *ΝΕ* 1 (1904), 173-185.

³⁹ Γιὰ νεότερες ἀπόψεις σχετικὰ με τὸν λίθο, βλ. Μ. Guarducci, *Epigrafia Greca*, IV, *Epigrafi sacre pagane e cristiane*, Roma 1978, 350-354.

⁴⁰ Γ. Λαμπάκης, «Μελέται, ἐργασίαι καὶ περιηγήσεις τοῦ 1896», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Γ' (1903), 43-49, εἰκ. 9-10.

Εικ. 1. Ο Γεώργιος Λαμπάκης φωτογραφιζόμενος επάνω στην ιστορική γέφυρα της Αλαμάνας· στο βάθος δεξιά διακρίνεται το μεταγενέστερο χάνι (Μάιος 1903).

τότε η μεγάλη εμποροπανήγυρις του Σταυρού⁴¹, τη μονή Αγάθωνος, τη Στυλίδα και την εκεί μεταβυζαντινή μονή του Αγίου Βλασίου. Η συγκομιδή του σε καταγραφές μνημείων και άλλου αρχαιολογικού υλικού υπήρξε σημαντική.

Το επόμενο ταξίδι πραγματοποιήθηκε επτά χρόνια αργότερα, στις 18-19 Μαΐου του 1903, με σταθμούς στη Λαμία, την Αλαμάνα (Εικ. 1), τη Στυλίδα και τη μονή Αγίου Βλασίου Στυλίδας, για το οποίο όμως δεν δημοσίευσε λεπτομέρειες⁴². Στη Λαμία επανήλθε τον επόμενο χρόνο, όπου παρέμεινε για έξι ημέ-

ρες (19-24 Απριλίου 1904)⁴³ και ασχολήθηκε με την ερειπωμένη «Επισκοπή» (Εικ. 2) και τις αρχαιότητες που σώζονταν σε άλλους ναούς. Τον Οκτώβριο (12-14) του ίδιου έτους επισκέφθηκε και πάλι την πόλη, αλλά δεν έδωσε πληροφορίες για τις δραστηριότητές του κατά την τέταρτη αυτή επίσκεψη⁴⁴. Η επόμενη περιοδεία του στη Φθιώτιδα πραγματοποιήθηκε στις 10-14 Αυγούστου του 1905 και περιέλαβε τη Λαμία, το Λιανοκλάδι και την Υπάτη⁴⁵. Η απουσία εκτενέστερης αναφοράς σε αυτή την αποστολή ίσως οφείλεται στην προσάραξη του ατιμόπλοιου «Επτάνησος», που τον

⁴¹ Π. Ι. Καμηλάκης, «Η εμπορική πανήγυρη (‘‘Παζάρι του Σταυρού’’) της Υπάτης Φθιώτιδας», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 7), Αθήναι 2011, 167-204.

⁴² Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1903», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ε΄ (1905), 19.

⁴³ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1904», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, ΣΤ΄ (1906), 10, εικ. 1.

⁴⁴ Στο ίδιο, 13.

⁴⁵ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις ήμων κατά τὸ ἔτος 1905», *ΔΧΑΕ*, περ. Α΄, Ζ΄ (1907), 20.

Εικ. 2. Φωτογραφία των ερειπίων της χαμένης σήμερα «Επισκοπής» Ζητουνίου. Ως ανθρώπινες κλίμακες ο Λαμπάκης έχει τοποθετήσει στον χώρο δύο ιερωμένους και έναν χωροφύλακα (Απρίλιος 1904).

μετέφερε από τη Στυλίδα στον Βόλο⁴⁶, κατά την οποία χάθηκαν αποσκευές επιβατών –ίσως και οι δικές του, με τις σημειώσεις του.

Νέα ταξίδια πραγματοποίησε στη Λαμία το 1907⁴⁷ και το 1909⁴⁸, για τα οποία όμως δεν υπάρχει καμία

είδηση. Όπως προκύπτει από τη σωζόμενη στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη αλληλογραφία του, επισκέφθηκε για τελευταία φορά την πόλη τον Ιούλιο του 1910, οπότε προσκλήθηκε να μιλήσει για τα προνόμια του Γένους στον «Φιλανθρωπικό Σύλλογο τών ἐν Φθι-ώτιδι Μακεδόνων».

Η πυκνότητα των ταξιδιών από το 1903 και εξής –γινόταν περίπου ένα κάθε χρόνο– φαίνεται να σχετίζεται με τη δημιουργία τοπικού παραρτήματος του σωματείου της «Ἐν Χριστῷ Ἀδελφότητος» στη Λαμία. Στο χειρόγραφο τετράδιο αριθ. 234 του Λαμπάκη, που φυλάσσεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη, στις σημειώσεις της 18ης Μαΐου 1903 παρεμβάλλεται σχέδιο επιστολής του Διοικητικού Συμβουλίου της εκεί «ἰδρυθείσης ἀδελφότητος» προς τη βασίλισσα Όλγα, στην οποία εκφράζεται ο σεβασμός των μελών προς το πρόσωπό της. Είναι γνωστό ότι ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας βρισκόταν σε διαρκή σχεδόν κίνηση, λόγω της παράλληλης επαγ-

⁴⁶ «[...] τῇ 14ῃ Αὐγ. ἀνεχωρήσαμεν ἐκ Στυλίδος διὰ Βόλον, ὅτε τὴν πρωΐαν τῆς 15ῃς Αὐγ. ὥρ. 7.30' π.μ. ὑπέστημεν μετὰ τῆς ἀγαπητῆς ἡμῶν συζύγου Εὐθαλίας φοβερὸν ναυάγιον παρὰ τὴν 2 ὥραν ἀπέχουσαν τοῦ Βόλου Ἀργυρόνησον, δεύτερον τοῦτο ἐν ταῖς περιηγήσεσιν ἡμῶν ναυάγιον» (Λαμπάκης, ὁ.π.). Το ατιμόπλοιο «Ἐπτάνησος» της Νέας Ελληνικής Ναυτιλιακής Εταιρείας, με το οποίο ταξίδευε το ζεύγος Λαμπάκη, προσάραξε σε ύφαλο της νησίδας Αργυρόνησος κοντά στο Τρίκερι, το πρωί της Δευτέρας 15 Αυγούστου του 1905. Οι επιβάτες μεταφέρθηκαν από αλιευτικά πλοία σε μια νησίδα, απ' όπου τους παρέλαβε το μεσημέρι της ίδιας μέρας το πλοίο «Ἄρης» (εφ. Ἐμπρός, αριθ. φύλλου 3169, 17.08.1905).

⁴⁷ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1907», ΔΧΑΕ, περ. Α', Η' (1908), 103.

⁴⁸ Γ. Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1909», ΔΧΑΕ, περ. Α', Θ' (1909), 103.

γελματικής ιδιότητάς του ως γραμματέως του ιδιαίτερου γραφείου της βασίλισσας, όπου είχε ως κύρια αποστολή τον συντονισμό του πολύπλευρου φιλανθρωπικού της έργου. Επίκεντρο του τελευταίου ήταν η «Ἐν Χριστῷ Ἀδελφότης», την οποία είχε ιδρύσει η βασίλισσα το 1891 με σκοπό την αναμόρφωση των φυλακῶν του κράτους και τη βελτίωση της ζωῆς των κρατουμένων. Σύμφωνα με την Ιουλία Καρόλου, στενὴ συνεργάτιδα και βιογράφος της Ὀλγας, ο Λαμπάκης είχε οριστεί ως σύνδεσμος του Διοικητικού Συμβουλίου του σωματείου με τα περιφερειακά παραρτήματά του στις πόλεις όπου υπήρχαν φυλακές και «ἀπεστέλετο ὑπὸ τῆς Βασιλίσσης ἀνὰ τὰς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἀδελφότητας, ὅπως καὶ τὸν ζῆλον τῶν ἐν αὐταῖς ἐργαζομένων Κυριῶν ἀναζωπυρῇ καὶ ταύτας συντρέχῃ εἰς τὰς μετὰ τοῦ οἴκειον Ὑπουργείου σχέσεις αὐτῶν καὶ διὰ θρησκευτικῶν ὁμιλιῶν πρὸς τοὺς φυλακισμένους ἀνυψώσῃ αὐτοὺς ἠθικῶς»⁴⁹. Ο Λαμπάκης συνδύαζε τις παραπάνω υποχρεώσεις με την ἔρευνα και καταγραφή χριστιανικῶν μνημείων, σε γνώση προφανῶς της βασίλισσας⁵⁰, η οποία ήταν ἐξάλλου ἀπὸ το 1886 ἐπίσημη προστάτις της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας⁵¹. Τα ἐτήσια, λοιπόν, ταξίδια του στη Φθιώτιδα, ἀπὸ το 1903 και ἐξῆς, φαίνεται ὅτι πραγματοποιούνταν με βασικὸ σκοπὸ την ἐπίβλεψη και την καθοδήγηση της «Ἀδελφότητος» της Λαμίας, η οποία πρέπει να συστήθηκε το ἔτος ἐκεῖνο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ το σχέδιο της ἐπιστολῆς πρὸς τη βασίλισσα.

⁴⁹ Ι. Καρόλου, *Ὀλγα ἡ Βασίλισσα τῶν Ἑλλήνων* (22 Αὐγούστου 1851 – 19 Ἰουνίου 1926), Ἀθήναι 1934, 84. Χαρακτηριστικὴ – και πιθανῶς ὀχι τυχαία – εἶναι ἡ ομοιότητα του ἐμβλήματος της «Ἐν Χριστῷ Ἀδελφότητος» με ἐκεῖνο της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας (βλ. στο ἴδιο, 87).

⁵⁰ «Πιστός, τίμιος καὶ ἀφοσιωμένος ἐκτελεστής τῶν βουλῶν τῆς Βασιλίσσης Ὀλγας ἀπῆλανε τῆς ἀπολύτου Αὐτῆς ἐμπιστοσύνης καὶ τῆς μεγάλης εὐνοίας», γράφει χαρακτηριστικὰ ὁ Αθηνῶν Χρυσόστομος στη νεκρολογία του Λαμπάκη [ΔΧΑΕ, περ. Β', Α' (1924), 7].

⁵¹ Βλ. «Ἐπιστολὴ τῆς Μεγάλης Κυρίας τῆς Α.Μ. τῆς Βασιλίσσης», ΔΧΑΕ, περ. Α', Α' (1884-1891), 10, καθώς και το ψήφισμα της Εταιρείας για τον θάνατο της βασίλισσας στη Ρώμη το 1926 [ΔΧΑΕ, περ. Β', Γ' (1926), 92-93].

Οι καταγραφές αρχαιολογικοῦ υλικού

Η αρχαιολογικὴ συγκομιδὴ του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα εἶναι σήμερα γνωστὴ μέσα ἀπὸ τις σχετικὲς αναφορὲς του στο *Δελτίον της Χριστιανικῆς Αρχαιολογικῆς Εταιρείας*, οι οποίες δεν καλύπτουν το σύνολο των ταξιδιῶν του, ἐνῶ εἶναι πολὺ περιληπτικὲς ὡς πρὸς το περιεχόμενό τους. Σύμφωνα με τον κατάλογο των τετραδίων των σημειώσεών του, ὅπως τον δημοσίευσε ὁ ἴδιος⁵², το υλικὸ που κατέγραψε στην περιοχὴ, κατανέμεται σε ἐννέα τέτοια τετράδια, ὁρισμένα ἀπὸ τα οποία σώζονται στο ὑπὸ ταξινόμηση και ψηφιοποίηση Αρχεῖο της Οικογένειας Λαμπάκη. Πάντως ὁ ἐνδεικτικὸς ἐλέγχος ἐνός ἀπὸ αὐτὰ τα τετράδια, του ἡδὴ αναφερθέντος με ἀριθ. 234, που περιέχει ἐπιτόπιες σημειώσεις ἀπὸ το πρῶτο ταξίδι του 1903, δείχνει ὅτι ὁ Λαμπάκης δημοσίευσε στο *Δελτίον* τις ἐπιγραμματικὲς καταγραφὲς των περισσότερων και σημαντικότερων μνημείων που εἶδε στη διάρκειά του, παραλείποντας μόνον ὁρισμένους ἐπιτύμβιες και κτητορικὲς ἐπιγραφὲς του β' μισοῦ του 19ου αἰῶνα.

Ὅπως προκύπτει ἀπὸ τα διαθέσιμα στοιχεῖα, ὁ Λαμπάκης κατέγραψε υλικὸ ποικίλου εἶδους και χρονολόγησης. Σε ἓνα συνοπτικὸ ἀπολογισμό του ἔργου του στη Φθιώτιδα σχηματίζονται οι ἐξῆς ἐνότητες:

α) Μνημεῖα ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς: Παναγία Δέσποινα, Παναγία Ἀρχοντικὴ, Ἅγιος Μηνάς και «Ἐπισκοπὴ» στη Λαμία, Ἅγιος Γεώργιος στο Λιανοκλάδι, Ἅγιος Νικόλαος, Ἅγιος Γεώργιος και –ὁ λεγόμενος– Ἅγιος Ἡρωδίων στην Υπάτη, καθολικὸ μονὴς Ἀγάθωνος, καθολικὸ μονὴς Ἀγίου Βλασίου Στυλίδος και παρεκκλήσιο Προδρόμου.

β) Ἔργα μαρμαρογλυπτικῆς ἀνάγλυφης πλάκα και δοχείο ἀγιασμοῦ στην Παναγία Δέσποινα (Εικ. 3), κιονίσκοι στην ἀγία τράπεζα της Παναγίας της Ἀρχοντικῆς και ἀνάγλυφης πλάκα και φιάλη ἀγιασμοῦ στον Ἅγιο Μηνά Λαμίας.

γ) Ἔργα ξυλογλυπτικῆς τέμπλο ναοῦ Παναγίας Δέσποινας στη Λαμία.

δ) Φορητὲς εἰκόνες: στους ναοὺς του Ἀγίου Νικολάου και του Ἀγίου Γεωργίου στην Υπάτη, στον Ἅγιο Ἀθανάσιο Στυλίδας.

⁵² Γ. Λαμπάκης, «Πόλεις, μοναὶ καὶ τόποι οὗς τέως ἐπεσκέφθην καὶ ἐξητάσαμεν ὑπὸ χριστιανικὴν ἀρχαιολογικὴν ἔποψιν», ΔΧΑΕ, περ. Α', Ζ' (1906), 87-93.

Εικ. 3. Παλαιοχριστιανικά και μεσοβυζαντινά *spolia* στον ανλόγυρο της Παναγίας Δέσποινας στη Λαμία. Τα δύο εντοιχισμένα θωράκια παραμένουν στην ίδια θέση μέχρι σήμερα (1903).

ε) Άμφια: ωμοφόριο στη μονή Αγάθωνος, το οποίο μετέφερε στο Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

στ) Χειρόγραφοι κώδικες: μεταβυζαντινός κώδικας μητροπόλεως Νέων Πατρών στον Άγιο Νικόλαο Υπάτης.

ζ) Επιγραφές: τέμπλου ναού Παναγίας Δέσποινας και κτητορική ναού Παναγίας Αρχοντικής Λαμίας, κτητορικές ναού Αγίου Γεωργίου Διανοκλαδίου, ωμοφορίου της μονής Αγάθωνος, κτητορικές καθολικού μονής Αγίου Βλασίου Στυλίδος και παρεκκλησίου του Προδρόμου.

Η τεκμηρίωση των παραπάνω μνημείων και αντικειμένων έγινε με επιγραμμιατικές σημειώσεις, σκαριφήματα ή σκίτσα και φωτογραφίες –τα δύο τελευταία για ορισμένα μόνο κτίσματα και αντικείμενα. Οι σημειώσεις και τα σκίτσα γίνονταν επιτόπου στα σημειωματάρια-ημερολόγια, όπως δείχνει η χαρακτηριστικά ακατάστατη και γρήγορη γραφή με μολύβι. Συστηματικές μετρήσεις και αποτυπώσεις μνημείων πραγματοποίησε σε τρεις περιπτώσεις, στην ερειπωμένη «Επισκοπή» Λαμίας, στον επίσης ερειπωμένο Άγιο Ηρωδίωνα στην Υπάτη και στο καθολικό της μονής Αγάθωνος⁵³. Στο φωτογραφικό αρχείο εισήχθησαν δεκαεπτά συνολικά λήψεις μνημείων και αντικειμένων⁵⁴.

Η απήχηση της παρουσίας του Γεωργίου Λαμπάκη στην τοπική κοινωνία

Ο Λαμπάκης δεν θα μπορούσε σε καμία περίπτωση να περάσει απαρατήρητος σε μια μεγάλη επαρχιακή πόλη, όχι τόσο λόγω της επιστημονικής του ιδιότητας αλλά, κυρίως, λόγω της θέσης του στη βασιλική αυλή, και μάλιστα στον στενό κύκλο των συνεργατών της βασίλισσας, της οποίας δρούσε ως απεσταλμένος. Είναι επόμενο ότι οι τοπικές αρχές, διοικητικές και εκκλησιαστικές, θα φρόντιζαν να ανταποκριθούν στα αιτήματά του, τόσο αυτά που σχετίζονταν με τις φιλανθρωπικές δραστηριότητες της Όλγας, όσο και εκείνα που αφορούσαν στο προσωπικό του ενδιαφέρον για τα χριστιανικά μνημεία.

Χρήσιμη για τη γνώση αυτών των επαφών είναι η σωζόμενη αλληλογραφία του με πρόσωπα της Λαμίας, αλλά και κάποιες σχετικές μνείες στο *Δελτίον*. Από τις πολιτικές αρχές τεκμηριώνεται η γνωριμία του με τον Νικόλαο Κρίτσα, πρώην βουλευτή και δήμαρχο κατά το διάστημα 1899-1903⁵⁵, ο οποίος του απέστειλε στις 29 Ιανουαρίου 1905 συγχαρητήρια επιστολή για τον γάμο του με την Ευθαλία Δημητριάδου⁵⁶. Στη θέση του αρχιεπισκόπου Φθιώτιδος ο Λαμπάκης βρήκε κατά το πρώτο του ταξίδι το 1896 έναν γνωστό του κληρικό, τον Κωνσταντίνο Καλοζύμη⁵⁷. Όπως σημειώνει, γνωρίζονταν από την περίοδο που ο αρχιεπίσκοπος υπηρετούσε ως εφημέριος στον Άγιο Γεώργιο Καρύτση, στην Αθήνα, και κατόπιν στην ελληνική κοινότητα της Λειψίας⁵⁸. Ο Λαμπάκης ακολούθησε τον Καλοζύμη στην Υπάτη, όπου λειτούργησε, και κατόπιν επισκέφθηκαν μαζί τη μονή Αγάθωνος⁵⁹.

⁵³ Το σχέδιο της κάτοψης του καθολικού της μονής Αγάθωνος, που δημοσιεύθηκε στο *Δελτίον* του 1903, σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη. Αντίθετα, τα σχέδια της «Επισκοπής» και του Αγίου Ηρωδίου δεν δημοσιεύθηκαν και λανθάνουν. Τον δεύτερο ναό, του Αγίου Ηρωδίου, μελέτησε ο Δημήτριος Πάλλας βάσει σκαριφήματος που είχε δημοσιεύσει ο Νικόλαος Γιαννόπουλος [βλ. αντίστοιχα Δ. Ι. Πάλλας, «Η εκκλησία του Αγίου Ηρωδίου στην Υπάτη», *Αντίδωρον Πνευματικὸν εἰς τὸν καθηγητὴν Γεράσιμον Κονιδάρον*, Αθήναι 1981, 1-30, και Ν. Ι. Γιαννόπουλος, «Υπάτη, Νέαι Πάτραι», *ΔΙΕΕ Ζ'* (1918), 442, εικ. 1]. Ο Πάλλας σημειώνει ότι δεν γνωρίζει αν ο Λαμπάκης εκπόνησε κάτοψη του μνημείου.

⁵⁴ Με αριθμό καταλόγου 4129-4133 (Άγιοι Απόστολοι Λαμίας – Αλαμάνα), 5211-5212 (Επισκοπή Ζητουνίου), 5213-5217 (Άγιος Μηνάς – Δέσποινα), 5257 (εικὼν Δέσποινας), 6658 (εικόνα αγίου Ιωάννου του Θεολόγου), 6716 (το μνημείο του Διάκου), 6868-6869 (μονή Αγάθωνος).

⁵⁵ Γ. Α. Πλατής, *Λαμία. Ιστορική και κοινωνική έρευνα*, Αθήναι 1973, 194.

⁵⁶ Σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη.

⁵⁷ Ο Κωνσταντίνος Καλοζύμης (1840-1902) ήταν ένας από τους πιο μορφωμένους έλληνες κληρικούς της εποχής, με σπουδές στη Θεολογική Σχολή Αθηνών και τη Λειψία. Αρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος εξελέγη το 1894. Από την πλούσια συγγραφική του παραγωγή ξεχωρίζει το έργο *Ὁ παπισμὸς καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία*, που εκδόθηκε στη Λειψία το 1887.

⁵⁸ Γ. Λαμπάκης, «Μελέται», ὁ.π. (υποσημ. 40) 45 σημ. 2.

⁵⁹ Στο ίδιο, 46. Η μονή, που διέθετε δικό της πλούσιο σκευοφυλάκιο και συγκέντρωνε επίσης τα κειμήλια των περισσότερων μοναστηριών που διαλύθηκαν το 1833 στη Φθιώτιδα, δεν φαίνεται να έδειξε προθυμία για δωρεές αντικειμένων στο Μουσείο της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Εκτός όμως από τους τοπικούς αξιωματούχους, ο Λαμπάκης ενδιαφερόταν να προσεγγίσει πρόσωπα που είχαν γνώσεις ή έστω ευαισθησίες για τις χριστιανικές αρχαιότητες και που θα μπορούσαν να του παρέχουν σχετικές πληροφορίες. Το σημαντικότερο από όσα συνάντησε στη Λαμία, φαίνεται ότι ήταν ο αρχιμανδρίτης Ιωακείμ Σπετσιέρης, ιεροκήρυκας τότε της αρχιεπισκοπής Φθιώτιδος⁶⁰. Ο Λαμπάκης πρέπει να γνώρισε τον Σπετσιέρη το νωρίτερο το 1903, οπότε ο δεύτερος εμφανίζεται να δωρίζει στο Χριστιανικό Αρχαιολογικό Μουσείο ένα αντιμήνσιο⁶¹. Με την παρακίνηση προφανώς του Λαμπάκη ο ιεροκήρυκας άρχισε κατά τις ποιμαντικές του περιόδους να καταγράφει ποικίλο αρχαιολογικό υλικό. Ενδεικτική της δραστηριότητάς του αυτής είναι μία επιστολή του προς τον Λαμπάκη, από τις 28 Φεβρουαρίου 1905⁶², με την οποία του γνωστοποιεί την ύπαρξη «αρχαίας βυζαντινής βασιλικής» στο χωριό Μαυρίλο και του ζητά φωτογραφική μηχανή για να την φωτογραφήσει⁶³. Το 1908, όταν είχε πλέον μετατεθεί στην επισκοπή Ακαρνανίας και Ναυπακτίας, ο Σπετσιέρης δημοσίευσε μελέτη στο *Δελτίον* της Εταιρείας με αντικείμενο μεταβυζαντινές κυρίως επιγραφές από διάφορους ναούς και μονές της Στερεάς Ελλάδας⁶⁴. Στο τέλος της ο Λαμπάκης υποσημειώνει: «Ὁφείλομεν χάριτας τῷ ἐταίρῳ καὶ ἀκαμάτῳ ἱεροκέρυκι κ. Ἰωακείμ Σπετσιέρη, ὅστις μετ' ἐνθέου ζήλου περιερχόμενος τὰς πόλεις καὶ τὰς Μονάς, χάριν τοῦ κηρύγματος τοῦ θεοῦ λόγου, ἐν πάσῃ διδομένη εὐκαιρίᾳ ἀνερευνᾷ τὰς Χριστιανικὰς Ἀρχαιοτήτας, ἀντιγράφει ἐπιγραφάς, εἰκόνας, Χριστιανικὰ Σύμβο-

λα, κ.τ.λ. πέμπει πανομοιότυπα καὶ οὐχὶ σπανίως ἀντικείμενα διὰ τὸ Χριστιανικὸν Ἀρχαιολ. Μουσεῖον τῆς ἡμετέρας Ἑταιρείας»⁶⁵.

Ο Λαμπάκης διατηρούσε αλληλογραφία και με άλλα πρόσωπα που είχε γνωρίσει στη Λαμία, από τα οποία φαίνεται ότι ζητούσε πληροφορίες για μνημεία. Ο Ιωάννης Μ. Γεωργιάδης του αποστέλλει στις 27 Οκτωβρίου 1898, σε απάντηση δικού του γράμματος, στοιχεία για τις επιγραφές της μονής του Αγίου Βλασίου στη Στυλίδα. Ο οικονόμος Ι. Μηλιαρόπουλος, απαντώντας σε δελτάριό του, όπου θα είχε διατυπωθεί το ανάλογο ερώτημα, του γράφει στις 11 Νοεμβρίου του 1905 για τον ακριβή προσδιορισμό της θέσης της ερειπωμένης «Επισκοπής» Λαμίας⁶⁶. Από την άλλη, ο Λαμπάκης δέχεται και αιτήματα που σχετίζονται με αντικείμενα αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Ο Χαρίδημος Δ. Δημητριάδης του γράφει στις 8 Δεκεμβρίου του 1906 σχετικά με έναν επιτάφιο του 1799, τον οποίο έχει στην κατοχή του⁶⁷. Περιγράφει συνοπτικά το κειμήλιο και ζητά να πληροφορηθεί ποια είναι η αρχαιολογική και θρησκευτική του αξία και αν μπορεί να επιδιορθώσει τις φθορές του δίνοντάς τον σε έναν αγιογράφο.

Η δραστηριότητα του Λαμπάκη στη Λαμία επεκτάθηκε και σε δημόσιες διαλέξεις. Η πρώτη που γνωρίζουμε, δόθηκε το 1904 και είχε ως αντικείμενο το σπάραγμα αναγλύφου με παράσταση κανθάρου, το οποίο είχε ο ίδιος εντοπίσει στο παρεκκλήσιο του Αγίου Μηνά (Εικ. 4). «Τῇ 23ῃ Ἀπριλίου ἐν τῇ Δημοτικῇ Σχολῇ ἐμποισάμεθα ἐρμηνείαν τῆς συμβολικῆς παραστάσεως αὐτῆς», σημειώνει στο *Δελτίον*⁶⁸. Στο τελευταίο γνωστό του ταξίδι προσκλήθηκε από τον «Φιλανθρωπικὸν Σύλλογον τῶν ἐν Φθιώτιδι Μακεδόνων»⁶⁹ για να δώσει μια εθνικού περιεχομένου ομιλία: «Παρακαλεῖσθε ὅπως εὐαρεστούμενοι προσέλθῃτε εἰς τὸ

⁶⁰ Ο Ιωακείμ Σπετσιέρης (1858-1943) ήταν λόγιος κληρικός που μόνασε στους Αγίους Τόπους και το Άγιον Όρος, και υπηρέτησε ως ιεροκήρυκας σε διάφορες επισκοπές του ελληνικού βασιλείου και ως στρατιωτικός ιερέας κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους. Για τον βίο του, βλ. Ιωακείμ Σπετσιέρης, αρχιμανδρίτης, *Απομνημονεύματα*, Α', Άγιον Όρος 1998².

⁶¹ Γ. Λαμπάκης, «Δωρεὰ εἰς τὸ Χριστιανικὸν Ἀρχαιολογικὸν Μουσεῖον κατὰ τὸ 1903», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Ε' (1905), 27.

⁶² Σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶³ Πρόκειται για τον ναό του Αγίου Δημητρίου στο Μαυρίλο, μια μεταβυζαντινή βασιλική του 1728, την οποία χαρακτηρίζει ο εξαιρετικά πλούσιος εσωτερικός διάκοσμος [Γ. Φουστέρης, «Ο ναός του Αγίου Δημητρίου στο Μαυρίλο Φθιώτιδας. Συμπληρωματικές παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική και τις κτητορικές επιγραφές», *Η Υπάτη στην εκκλησιαστική ιστορία*, ό.π. (υποσημ. 7), 519-536, με την παλαιότερη βιβλιογραφία].

⁶⁴ Ι. Σπετσιέρης, «Χριστιανικὰ ἀρχαιοτήτες ἐν τῇ Στερεᾷ Ἑλλάδι», *ΔΧΑΕ*, περ. Α', Η' (1908), 67-75.

⁶⁵ Στο ίδιο, 75.

⁶⁶ Σώζεται στο Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶⁷ Αρχείο της Οικογένειας Λαμπάκη.

⁶⁸ Λαμπάκης, «Περιηγήσεις κατὰ τὸ ἔτος 1904», ό.π. (υποσημ. 43), 10 σημ. 1.

⁶⁹ Ο «Φιλανθρωπικὸς Σύλλογος τῶν ἐν Φθιώτιδι Μακεδόνων» ιδρύθηκε το 1907 και το καταστατικό του εγκρίθηκε με Βασιλικό Διάταγμα στις 31 Οκτωβρίου του ίδιου έτους (ΦΕΚ 222/Α'/6-11-1907). Η ίδρυσή του συμπίπτει με την περίοδο κορύφωσης του Μακεδονικού Αγώνα (1904-1908). Η παρουσία Μακεδόνων στη Φθιώτιδα ήταν έντονη, καθώς από το 1837 είχαν εγκατασταθεί στη Νέα Πέλλα Αταλάντης πρόσφυγες από διάφορες περιοχές της Μακεδονίας, στους οποίους παραχωρήθηκαν εθνικές γαίες.

Εικ. 4. Σπάραγμα αναγλύφου του 7ου αιώνα, άλλοτε στον ναό του Αγίου Μηνά στη Λαμία. Για το συμβολικό περιεχόμενο της παράστασης ο Λαμπάκης έδωσε διάλεξη στην πόλη το 1904.

Γραφείον τοῦ Συλλόγου αὐριον 10ην π.μ. καὶ ἐκθέσῃ-
τε τὰ ὑπὸ τοῦ Μωάμεθ τοῦ Β.΄ χορηγηθέντα προνόμια
τοῦ Γένους καὶ διατηρηθέντα μέχρι τῆς ἐκπτώσεως τοῦ
Ἀβδούλ Χαμίντ-Χάν τοῦ Β.΄», αναφέρεται στη σχετι-
κὴ ἐπιστολὴ τοῦ σωματείου με ἡμερομηνία 10 Ιουλίου
1910, ἡ ὁποία σώζεται στο Ἀρχεῖο τῆς Οἰκογένειας
Λαμπάκη. Επρόκειτο γιὰ τὴν περίοδο τῆς ἐπικράτη-
σης τῶν Νεοτούρκων στὴν οθωμανικὴ αυτοκρατορία,
ποὺ εἶχε ὡς συνέπεια τὴν ἀσκήση πιέσεων καὶ διώξε-
ων σὲ βάρος τῶν αλύτρωτων ἐλληνικῶν πληθυσμῶν
καὶ προκαλοῦσε μεγάλη ἐνταση στὴν κοινὴ γνώμη
τοῦ ἐλεύθερου βασιλείου. Ο Σύλλογος ἀνακήρυξε ἓνα
χρόνο ἀργότερα τὸν Λαμπάκη ὡς ἐπίτιμο μέλος του⁷⁰.

⁷⁰ Ἡ σχετικὴ ἐπιστολή, με ἡμερομηνία 7 Μαΐου 1911, σώζεται
στο Ἀρχεῖο τῆς Οἰκογένειας Λαμπάκη.

Μια αποτίμηση τῆς δραστηριότητος τοῦ Γεωργίου Λαμπάκη στὴ Φθιώτιδα

Τὸ ἔργο τοῦ Λαμπάκη στὴ Φθιώτιδα εἶναι πρῶτα ἀπ’
ὅλα θεμελιώδες γιὰ τὴν τεκμηρίωση τῶν μνημείων
τῆς περιοχῆς. Οἱ συνοπτικὲς, ἔστω, ἀναφορὲς τοῦ στο
Δελτίον ἀποτελοῦν τὴν πρῶτη γιὰ πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ
δημοσίευση καὶ γιὰ ὀρισμένα τὴ μοναδική. Στὸν ἓνα
καὶ πλέον αἰῶνα ποὺ ἔχει παρέλθει ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν
ταξιδιῶν τοῦ, ἡ φθορὰ τοῦ χρόνου, οἱ ἱστορικὲς περι-
πέτειες καὶ οἱ ἀνθρώπινες παρεμβάσεις ἀλλοίωσαν καὶ
κατέστρεψαν κτίσματα καὶ ἀντικείμενα. Στὴ Λαμία,
ἡ ερειπωμένη «Ἐπισκοπή» ἔχει εξαφανιστεῖ, ἡ φιάλη
αγιασμοῦ καὶ τὸ ἀνάγλυφο με τὸν κἀνθαρο καὶ τὸ
παγῶνι χάθηκαν, μετὰ τὴν ἀνακαίνιση τοῦ παρεκκλη-
σίου τοῦ Αγίου Μηνά, ἐνῶ δὲν ἀνευρίσκεται πλέον ἡ

δεύτερη φιάλη που βρισκόταν στην Παναγία Δέσποινα. Ο Άγιος Γεώργιος Λιανοκλαδίου κατεδαφίστηκε για να ανοικοδομηθεί, και οι επιγραφές του δεν διατηρήθηκαν. Οι δύο ναοί της Υπάτης πυρπολήθηκαν μαζί με όλο τον οικισμό το 1944 από τα γερμανικά στρατεύματα κατοχής, οπότε κήηκαν οι φορητές εικόνες και ο κώδικας της μητροπόλης Νέων Πατρών. Τα ερείπια του λεγόμενου Αγίου Ηρωδίωνος είχαν εξαφανιστεί ήδη πριν από το 1913 και στη θέση του ανεγέρθηκε επί της Δικτατορίας των Συνταγματαρχών το νέο Γυμνάσιο της Υπάτης. Η γέφυρα της Αλαμάνας ανατινάχθηκε εν μέρει κατά την αποχώρηση των κατοχικών στρατευμάτων το 1944 και κατόπιν κατεδαφίστηκε. Είναι προφανές, επομένως, ότι οι σημειώσεις και οι φωτογραφίες του Λαμπάκη έχουν μοναδική αξία για τα παραπάνω μνημεία.

Το ενδιαφέρον του ιδρυτή της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας στρέφεται σε όλα τα χριστιανικά μνημεία⁷¹, αδιακρίτως εποχής. Οι χρονολογήσεις του, παρόλο που είχαν τον χαρακτήρα μιας πρώτης, δίχως τεκμηρίωση, εκτίμησης και γίνονταν όταν το πεδίο της βυζαντινής αρχαιολογίας ως επιστήμης μόλις σχηματιζόταν, είναι σε μεγάλο βαθμό εύστοχες και δεν αποκλίνουν σημαντικά από τις σύγχρονες. Μεγάλη σημασία αποδίδει στις επιγραφές, ακόμα και τις πλέον πρόσφατες κατά την εποχή του –στη Λαμία, για παράδειγμα, καταγράφει τις κτητορικές επιγραφές των κωδωνοστασίων των ναών του Αγίου Νικολάου και της Παναγίας Δέσποινας (1884) αλλά και την επιγραφή της νέας λιθοστρώσης του δαπέδου της δεύτερης. Η προσέγγισή του σε ορισμένα αντικείμενα έχει πάντως ως πρώτο γνώμονα το συμβολικό από θρησκευτικής άποψης περιεχόμενό τους: το θωράκιο από τον Άγιο Μηνά στη Λαμία δεν τον ενδιαφέρει τόσο ως έργο μαρμαρογλυπτικής ή τεκμήριο ναοδομικής δραστηριότητας όσο ως παράσταση με θεολογικά νοήματα.

Αξιοσημείωτη είναι η ευαισθησία του Λαμπάκη για τους τόπους όπου διαδραματίστηκαν γεγονότα της πρόσφατης ιστορίας, ιδιαίτερα δε της Ελληνικής Επανάστασης, οι μνήμες της οποίας ήταν στην εποχή του ολοζώντανες. Σε αυτό το πλαίσιο επισκέπτεται

και φωτογραφίζει το 1903 την ιστορική γέφυρα της Αλαμάνας. Η γέφυρα δεν τον ενδιαφέρει ως αρχιτεκτονικό μνημείο⁷² αλλά ως ο τόπος όπου έπεσε στα χέρια των Τούρκων ο Αθανάσιος Διάκος. Ο θαυμασμός που τρέφει για τον ήρωα και η συγκίνηση που τον κατέχει, όταν επισκέπτεται τον χώρο του μαρτυρικού του θανάτου στη Λαμία, αποτυπώνονται στο τετράδιο αριθ. 234, στο οποίο υπάρχουν πέντε σελίδες με χειρόγραφες, λυρικές σκέψεις του, γραμμένες την ημέρα της επίσκεψης, ίσως επιτόπου.

Η δράση του Λαμπάκη στη Φθιώτιδα παρουσιάζει ορισμένες αδυναμίες και μειονεκτήματα. Κατ' αρχάς, δεν οργανώθηκε με βάση συγκεκριμένους ερευνητικούς στόχους, αλλά ως αντικείμενο είχε μόνο όσα μνημεία μπόρεσε να δει παράλληλα με τις άλλες υποχρεώσεις του, οι οποίες καθόριζαν το πρόγραμμα των επισκέψεών του στη Λαμία. Η έρευνά του περιορίστηκε έτσι μόνο στην πόλη και σε κοντινά της μέρη, εύκολα προσβάσιμα με τα τότε μέσα συγκοινωνίας. Η λακωνική μορφή «πρώτης ύλης», με την οποία ο Λαμπάκης δημοσίευσε τους καρπούς αυτής της δραστηριότητας στο *Δελτίον*, λίγο απέχει –απ' όσο μπορούμε να γνωρίζουμε– από τις επιτόπιες σημειώσεις του. Δεν προχώρησε σε περαιτέρω επεξεργασία του υλικού αυτού, παρόλο που η αλληλογραφία του δείχνει ότι ενδιαφέρθηκε να διασαφηνίσει κάποια ζητήματα μέσω των τοπικών του πληροφοριοδοτών. Οι τοπικοί «πράκτορες» που προσπάθησε να ενεργοποιήσει με τις προσωπικές σχέσεις και την αλληλογραφία του, δεν μπόρεσαν –με την εξαίρεση του Ιωακείμ Σπετσειέρη– να καλύψουν αυτό το αναγκαστικό έλλειμμα συστηματικότερης εργασίας και, κυρίως, χρόνου, που αντιμετώπιζε ο ιδρυτής της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.

Συνοψίζοντας, μέσα από την περίπτωση της Φθιώτιδας αναδεικνύονται ορισμένες βασικές παράμετροι της δράσης του Γεωργίου Λαμπάκη στην ελληνική περιφέρεια: ενδιαφέρον για κάθε είδους χριστιανικές αρχαιοτήτες· βιαστική καταγραφή αρχαιολογικού υλικού με λακωνικές σημειώσεις αλλά και με φωτογράφιση· ικανότητα ορθής χρονολογικής αποτίμησης

⁷¹ Δεν είναι ίσως τυχαία η απουσία κάποιας αναφοράς στα κάστρα της Λαμίας και της Υπάτης, που δέσποζαν στους δύο ιστορικούς οικισμούς, καθώς τα μνημεία αυτά δεν έχουν θρησκευτικό χαρακτήρα.

⁷² Κ. Α. Παπαχρίστου, «Η γέφυρα της Αλαμάνας», *ΔΙΕΕ ΚΗ'* (1985), 19-40. Γ. Πάλλης, «Μνημεία οθωμανικής αρχιτεκτονικής στο νομό Φθιώτιδας. Μία τοπογραφική επισκόπηση», *Ανταπόδοση. Μελέτες Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης προς τιμήν της καθηγήτριας Ελένης Δεληγιάννη-Δωρή*, Αθήνα 2010, 309-310, εικ. 8.

των περισσότερων μνημείων· ιδιαίτερη μέριμνα για το επιγραφικό υλικό· έλλειψη χρόνου και οργανωμένου ερευνητικού σχεδίου· δημοσίευση του σημαντικότερου μέρους των σημειώσεών του στο *Δελτίον* προσπάθεια συνεργασίας με τοπικούς «ανταποκριτές». Η κρίση των προτερημάτων και των αδυναμιών αυτής της δράσης θα πρέπει να γίνει με βάση τα δεδομένα της εποχής, τόσο του ευρύτερου επιστημονικού και ιδεολογικού πλαισίου όσο και των ασφυκτικών άλλων καθηκόντων, στα οποία όφειλε να ανταποκριθεί ο Λαμπάκης. Δεν πρέπει, επίσης, να παραβλεφθεί το

γεγονός ότι η Φθιώτιδα δεν είχε την αρχαιολογική σημασία άλλων περιοχών· όμως για τούτον ακριβώς τον λόγο το ενδιαφέρον που επέδειξε ο Λαμπάκης για τη μικρή βυζαντινή κληρονομιά της, καθιστά τη συμβολή του ακόμη πιο σπουδαία.

Προέλευση εικόνων

Φωτογραφικό Αρχείο Βυζαντινού και Χριστιανικού Μουσείου Αθηνών / Αρχείο Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας. Εικ. 1: ΧΑΕ 4133. Εικ. 2: ΧΑΕ 5211. Εικ. 3: ΧΑΕ 4129. Εικ. 4: ΧΑΕ 5214.

Giorgos Pallis

GEORGIOS LAMPAKIS AT PHTHIOTIS (1896-1910). ASPECTS OF HIS RESEARCH ACTIVITY IN THE GREEK PERIPHERY

On eight occasions between 1896 and 1910, Georgios Lampakis, the founder of the Christian Archaeological Society, visited the area of Phthiotis, a region of Central Greece deprived of significant Byzantine monuments despite its key location on the routes to the south. These visits were fundamental for the knowledge and the study of the few existing monuments and archaeological remains of Phthiotis. In the meantime, Lampakis' activity in this place is fairly representative of his working practices and methods, in a pioneering period of Byzantine studies in the field of archaeology.

In his journeys Lampakis typically acted as a delegate of Queen Olga of the Hellenes for her charity works, which he used in practice as chances to search for unknown Christian monuments. The results of his visits to Phthiotis were recorded in laconic notes, published later in the form of short reports in the *Deltion tēs Christianikēs Arceologikēs Etaireias*. Through these reports and his unpublished notebooks and correspondence, now kept in the Lampakis Family Archive, we have the opportunity to study the basic features of the research methods of the first Greek Byzantine archaeologist.

Lampakis was interested in every kind of Christian antiquities, sometimes overlooking monuments without

religious function, such as the fortifications. Epigraphy was one of his favorite fields, and he paid attention to every kind of text he came across. He was also romantically moved by the battlefields and other sites connected with the recent Greek Revolution. The use of a new tool, i.e. photography, bequeathed us the first documents of this kind for the monuments of the area. Lampakis' main problem was lack of time: his research was limited and somewhat sporadic, because of his official duties, as is obvious in his quick, short notes. For the same reason he had no research schedule, concentrating only on places he was obliged to go as a royal delegate and neglecting important sites and monuments. Even with these disadvantages, he collected valuable evidence and demonstrated an impressive ability to correctly date both monuments and objects of different types. The majority of his short notes were published almost intact in the *Deltion*, without further documentation or interpretation, although he tried to clarify several problems and to collect further material with the help of a few local archaeological 'correspondents'.

Lecturer, University of Athens,
gpallis@arch.uoa.gr

